

ГІРКА ІРОНІЯ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО

У статті мова йде про особливості поетичної, публіцистичної та епістолярної спадщини Івана Світличного у контексті соціально-поетичних рухів доби.

Ключові слова: поезія, публіцистика, епістолярій, соціально-поетичний рух.

Мистецька постать та творчість Івана Світличного сьогодні вже належно оцінені. Опубліковано декілька наукових праць, написано багато статей, видано спогади про митця та його листи. Все це дає уявлення про критика, перекладача, поета, дисидента, одного з провідних діячів «задавленого» покоління шістдесятників. Всі, хто знав і спілкувався зі Світличним, зазначають, що автор «Гратованих сонетів» зовсім не схожий на доброго, м'якого, інтелігентного чоловіка, якого вони знали [2]. І це зрозуміло, бо їхнє спілкування відбувалося за нормальних, доброзичливих і приязних обставин. А в умовах табору його вірші стають засобом боротьби проти жорстокості та безглуздості системи, стають альтернативою просторові страждання і зла. У листі до друзів Світличний напише: «Життя моє зараз вельми не схоже на Ваше, але в ньому... багато й плюсів, більше, ніж Ви там, на волі, уявляєте... А в деякому відношенні багато хто тут побував, то почував себе зручніше, ніж деінде» [7, с. 20]. Це почуття викликане розумінням: «все, що має статися, вже сталося» [4, с. 98]. Втрата свободи означала підтвердженням власної правоти. За дротом народяться поезії, що розкривають і стверджують нову рису творчого обдарування Івана Світличного. Сатирична налаштованість віршів циклу викликана глибокою прірвою, яка існувала між думками й почуваннями поета та державним ладом, що безпідставно претендував на те, аби називатися найдемократичнішим. У суспільстві «розвинутого соціалізму» чесність людини, єдність слова і діла, ідентичність почувань та вчинків була державним злочином.

За влучним спостереженням Євгена Сверстока, «епоха вигасання радості, вигасання сміху» [6, с. 7] відживлює сатиру. За умов підневільного життя нашої літератури, політична сатира завжди була дієвим засобом боротьби проти «темного царства». Українська сатира запрограмована була на протистояння владі, бо влада ніколи не була наша. Деградуєчи і агонізуючи, влада мстилася сміливцям, які виступали проти абсолютного збочення соціального життя та суцільної ідеологічної істерії, а їм нічого іншого не лишалося, як триматися героїчно.

У роботах, присвячених творчості Івана Світличного, наголошують на «сатиричній спрямованості думки-переживання» [3, с. 61] митця, на тому, що його «сонетна сатира... спрямована проти жажливих умов перебування у брежнєвських тюрмах і таборах» [1, с. 103]. Саме тому є необхідність з'ясувати засоби та прийоми сатиричного зображення, до яких вдається Іван Світличний.

Ю. Лотман і Б. Успенский, говорячи про західноєвропейський карнавал, вказували, що на ньому діє формула: «Смішно – значить не страшно» [5]. Такий характер сміху властивий і українцям. Наша література від І. Котляревського до Остапа Вишні, від М. Хвильового до Олеся Шпильки, підтверджує це. За страхітливими жахіттями ми бачимо те, що варте висміювання, що можна і треба подолати. Саме такими інтенціями пройняті вірші Світличного, написані в концтаборі та на засланні.

Цикл «Гратовані сонети» починається твором, у якому звучить іронічно гірка заувага поета: «Я – випадок. Я із закону випав», що змінюється в'їдливо цинічним питанням: «Бо що як всі захочуть випадати? Хто може випадущим раду дати?» [8, с. 22], яка становить змістовий стрижень «Випадкового сонета»: вдавана байдужість і розсудливість автора ні що інше, як машкара, за якою він заховався навмисно, щоб мати змогу розвінчати потворне у житті. Риторичні запитання підкреслюють почуття болю, гніву та обурення. Сарказм виконує в цій поезії дидактичну роль і має конкретну мету: метафорично знищити світ «строгих регул і законів», де мисляча людина почувається лише як «некондиційний виплід» [8, с. 22].

Сатира неможлива без сміливості, сміливість неможлива без правди, правда ж вимагає чесності, а чесність у сатири призводить до натуралізму. Фотографічна точність зображення працює на підкреслення ненормальності табірної середовища, а акцент на біологічному боці заторкував не тільки фізіологічну сторону життя, а й різні грані соціального буття. Саме на тому, що поет «не відмовляється від натуралістичних штрихів», зважила дослідниця творчості Івана Світличного Ірина Добрянська [3, с. 63], говорячи про поезію «Шмон». У віршах цю процедуру буде згадано не раз, бо саме вона є актом найбільшого приниження людської гідності. Але «шмон» – явище типово тюремне – переслідувало митця і на свободі: «Редактори – сановні пси - / І цензори, старі шакали, / не в заді, в задумах шукали, / А ще й аматори краси / В цивільному...» [8, с. 24] Силою уяви автора, світ за межами ув'язнення постає як велика зона, в якій діють ті ж закони тюрми, де «спецнатреновані носи / Винюхували кримінали» [8, с. 24]. Почуття обурення і презирства передане за допомогою лайливої лексики, яка вжита зумисне, щоб підкреслити примітивність, нищість та убогство існуючої системи. За допомогою метафоричних епітетів світ, «де так вільно дихається людям», набуває саркастичного забарвлення. Іноді лайливі слова стають засобом розкриття образу і допомагають митцеві точніше охарактеризувати природу тюремних наглядців. Сонет, що починається словами «Ну хто ти проти влади? Гнида» [8, с. 25] стає гнівною інвективою, спрямованою проти захисників системи, які зазвичай ототожнювали себе з нею. Діалог наглядця і героя-автора дає змогу чітко побачити хто є хто. Зрозуміло, що це не справжній діалог, а діалогізований монолог автора, який за допомогою ораторсько-полемічного прийому

дискредитує речника ворожих йому ідей. Світличний закінчує вірш перефразованим латинським висловом «Quod licet Jovi, non licet bovi» (Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові). Зухвалий наглядчак дістає-таки гідну відсіч, хоча, напевно, розуміє про Юпітера, але вже точно розуміє про бика.

Основне призначення сатири – висміяти зло. Однак в самій сатирі сміху немає, в ній є гнів, біль, обурення, спрямовані проти тих, хто несе зло. Зазнають різкої оцінки Світличного і окремі риси національної вдачі, що виробилися від занадто довгого приниження і рабства. Цикл віршів «Посполиті» вже самою назвою вказує на приналежність люду польській короні, а отже, і залежність від неї. Ким тільки не були українці: посполитими, малоросами, хохлами, новою спільнотою – радянський народ. Всі, хто володів нами, бажали знищити навіть думку про свободу, витруїти з душ дух патріотизму.

В нашій літературі є ціла низка сатирично виписаних художніх образів патріотів, які демонструють вірнопідданське холопство. Це і Шевченків Кирпа-Гнучкошиєнко-в, і Самійленків «Патріота Івана», «Па печі», «Патріотична праця». У вірші І.Світличного «Тарас Бульба» спостерігаємо алюзію на тему духовної ситуації в суспільстві. Йдеться про типово наших патріотів, які готові «зігнути (трохи!) спину, / Щоб не злетіла голова» [8, с. 38]. Вже призабуті славні предки, їхні великі справи і великі жертви, все давно – сива історія. Лише котиться степом звернений до сина заклик старого Бульби: «Не мовчи» [8, с. 38].

Сонет «Голова на палі» продовжує викривати сервілізм і потравність рабської душі. Особливо дошкульно насміхається поет над вельми розсудливими, які поважають грубу силу і миттю стають на її бік. У їхній готовності служити хазяям не лишилося нічого людського, це відданість прирученої тварини: «О велемудрі! Ваша правда - / І вчора, і сьогодні, й завтра...» [8, с. 39]. Більшого приниження годі й уявити. От і не лишається нічого іншого козацькій голові, настроєній на палю, як сміятися, сміятися вічно «над мертвими» [8, с. 39]. Може, коли-небудь і вони, з жахом подивившись на голову, почнуть оживати. Ось такий гіркий поетів каламбур.

У поезії «Посполиті» сам контекст визначає ступінь саркастичності. Іван Світличний з уїдливою гіркотою говорить про захланність, тваринне існування покірних рабів, що «малим ситі, / Аби не порожньо в кориті...» [8, с. 45] Поет відкидає «людьми угноєний прогрес» [8, с. 45].

У сатиричному ключі обіграв митець у сонеті «Язик» два відомі прислів'я. Перше, про язик, який до Києва доведе, друге, про те, що язик – ворог. Виявляється, цей потрібний орган є вкрай небезпечним і свавільним, він ніби живе своїм власним життям: «Трубить речистими речами, / Січе словами, як мечами. / Не Київ же його – тюрма» [8, с. 41]. Єдиний спосіб зарадити біді парадоксальний – це відкусити й викинути язика. В останньому тривірші, що синтезує головну думку поезії, іронія змінюється сарказмом: «Потрібен Київ без'язиким, / Як язикатим – Соловки!» [8, с. 41].

Ремінісценціями та алюзіями з Шевченка сповнені картини соціального життя в сонеті «Тюрма». Світличний зображує мізерний і непривабливий світ, у якому людина втрачає як право бути вільною, так і почуття свободи. Прийом сну дав можливість поєднати авторові реальне з фантастичним, створити гротескну картину життя. Неприкрашена правда зникання людини відбувається через втрату нею дару мови. Сатиричний і водночас трагічний ефект викликає оксиморон «Кричать, а мова в них німа» [8, с. 30]. Однак поетові мало позбавити людей дару мови, він позбавляє їх і дару бачити. Німі й сліпі очікують невідворотного: «Всі ждуть... початку чи кінця?» [8, с. 30]

Якісно-оціночний характер має вираз «І гупають об ребра-грати / Безвинно-заячі серця» [8, с. 30], яким митець передає «внутрішній» портрет сучасників. Так він наносить сатиричного удару по суспільній пасивності та рабська покірності. Гнівний і гіркий докір людям за їхнє непротивлення злу.

Закид народові в суспільній пасивності звучить у поезії «Провина», яка сприймається як викривальний монолог поета-в'язня. Можна назвати цю національну провину травмованістю рабством. Голос поетів сповнений обурення і сарказму, гнівних закидів у неспроможності здолати зло, адресованих собі і «браттям». Автор одверто і категорично висловлює своє ставлення до злочинної системи, яка продовжує знущатися над людьми.

«...Затятий і гордий, іронічний і злий, непокірний і безстрашний. І внутрішньо – абсолютно вільний...» [9, с. 69], - таким постає Іван Світличний у циклі «Гратовані сонети». Його сатира спрямована проти законів тоталітарної держави та служителів Феміди. «Жалісний сонет» яскравий зразок викривально-сатиричної поезії. Зневажливе ставлення до судді викликано роллю останнього у фарсі, який розігрується. Саме він мусить «З лайна собачого зуміти / Державний злочин довести» [8, с. 31]. Комізм цього сарказму не тільки в моральній і логічній абсурдності, а й у принизливому становищі, в якому опинився об'єкт сатири. Суддю прирівняли до повії, бо він теж продається, а отже, викликає у нормальної людини гидливо-зневажливе ставлення до себе. Для цього поет підбирає слова, що мають негативне емоціональне забарвлення (лайна собачого, собача доля, в дугу свій горб і совість гнути) і викликають відповідні асоціації. Лексика підкреслює саркастично-зверхній тон розповіді. Образ вірного служачки системи – судді з'явиться і у сонеті «Свобода самокритики». У рядках «Бо судді – люди чемні, / Муштровані, галантні, вчені» [8, с. 51] бачимо, що з логічного ряду випадає слово «муштровані», яке і несе саркастично-іронічне навантаження. Сатиричні стріли спрямовані проти вишколених суддів держави казармеїного соціалізму, проти всієї плац-парадної «совіцької» системи, в якій кожна думаюча людина розглядається як потенційний злочинець. Може, тому один із сонетів І.Світличного названо «Завжди в'язень», що може бути прочитано в метафоричному ключі. Про кого говорить, кого називає поет «завжди в'язнем» - себе чи рідний народ? Чому весь час використовує займенник «ми»? Настрій похмурого філософування переростає в страшну сюрреалістичну візію світу-тюрми. Автор з обуренням говорить про пасивність людей, які добровільно прирекли себе на рабське

життя. Мовчання, непротивлення злу, перетворили народ на співучасника злочину. Поет відкидає банальні і непереконливі пояснення «так склалося, так повелося», він переконаний, що лише сам народ може змінити ситуацію, а не хто-небудь інший. Сонет сповнений гіркоти і болю, бо рабська покірність людей зробила їх «сліпонародженими», каліками. Сатира спрямована на викриття комплексу раба. Народ як об'єкт сатири повинен соромитися самого себе і, врешті-решт, змінити свою соціально-політичну практику.

І в добу Т.Шевченка, і в часи І.Франка політична сатира знаходилася поза законом, була нелегальною. Нічого не змінилося і в останній третині ХХ віку, бо політична сатира все ще була під заборобою, а поет в неволі. Тому немає нічого дивного, що простежуємо певну закономірність у долі поетів-борців.

Можна твердити, що сатирична поезія І.Світличного і тематично, і стилістично, і жанрово близька до шевченкової і франкової викривальної поезії з її громадянською патетикою та гнівними інвективами. Назвою збірки «Гратовані сонети» І.Світличний наслідує «Тюремні сонети» І.Франка. «Гратованим сонетам» притаманні смислова насиченість і гранична виразність слова і образу. Численні риторичні фрази та перенесення збільшують кількість пауз, що позбавляє вірші співучості і надає їм характеру емоційно напруженої ораторської мови. Цікавим видається і те, що сонети І.Світличного «писані 4-стоповим ямбом... Тобто це – сонетино...» [1, с. 93], а велика кількість поезій Т.Шевченка написані саме цим розміром, включаючи і «Юродивого» – вершину поетичної майстерності Кобзаря. Все це свідчить, що І.Світличний безперечно перебував під впливом двох найбільших поетів України. Він зробив свій вибір і продовжив традицію віршованої політичної сатири в нашій літературі.

Список використаних джерел

1. Біловус Л. Теорія інтертекстуальності як модус новаторства у творчих феноменах Василя Стуса та Івана Світличного. – Тернопіль, 2004.
2. Доброокій: Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998.
3. Добрянська І. Жанрова специфіка в'язничної лірики Івана Світличного // Наукові записки. Серія: Література. Випуск II. – Тернопіль, 1998.
4. Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті. – К.: Веселка, 2001. – С. 98.
5. Лотман Ю., Успенський Б. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси // Вопросы литературы. – 1977.- № 3. – С. 148-166.
6. Сверстюк Є. Сміх лікує // О.Шпилька. І сміх, і горе за синім морем. – К.: Смолоскип, 2001. – С. 5-12.
7. Світличний І. Голос доби: Кн. I: Листи з «Парнасу» // Упорядник Л. Світлична. – К.: Сфера, 2001. – 544с.
8. Світличний І. Серце для кулі і для рим: Поезії. Поетичні переклади. Літературно-критичні статті. – К.: Рад. письменник, 1990. – 580с.
9. Соловей Е. Поет // Слово і час. – 1991. – № 3. – С. 69-72.

The article deals with peculiarities of poetical and publicism works by Ivan Switlychny in the context of social and poetic movements of the period.

Key words: poetry, publicism, social-poetic movements.

УДК 821.161.2-32ПЕТРОВ.В.09

Бурлакова І.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДЖЕРЕЛА АВТОРСЬКОЇ СВІДОМОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ПРОЗИ В.ПЕТРОВА-ДОМОНТОВИЧА ПЕРІОДУ МУРУ

Питання джерел інтелектуалізму письма В. Петрова-Домонтовича тісно пов'язане з проблемою авторської свідомості. Автор статті звертається до здобутків сучасного літературознавства у дослідженні постгикального рівня реалізації авторської свідомості В. Петрова-Домонтовича, подаючи спробу аналізу маловивченого літературознавчою наукою масиву малої прози письменника мурівського періоду. Джерелами авторської свідомості митця, що увиразнилися в його повеснних новелах та оповіданнях, є філософські погляди українських та європейських мислителів та інтелектуальний дискурс письменників, чия творчість стала формою реалізації їх філософських поглядів.

Ключові слова: авторська свідомість, інтелектуальний дискурс, джерела інтелектуалізму.

Різновекторні та контроверсійні твердження щодо постаті В. Петрова-Домонтовича, які формують образ «людини у темній мантиї» (В. Ульяновський), засновані, як правило, на щоденникових записках та епістолярії письменника. Вони дають недостатньо матеріалу для реконструкції біографії одного з найінтелектуальніших письменників в українській літературі. Інтелектуальний дискурс прози В. Петрова-Домонтовича в теоретичному та літературно-критичному аспекті актуалізований у ряді розвідок, які відрізняються масштабністю охоплення означеного питання та методологією дослідження. На інтелектуальний дискурс романістики В. Петрова-Домонтовича вказували свого часу Ю. Корибут, Гр. Майфет, Ю. Шерех та інші. Інтелектуалізм як домінанта індивідуального стилю Домонтовича-прозаїка схарактеризований у монографії С. Павличко «Дискурс українського модернізму».

Новий етап вивчення прози В. Петрова-Домонтовича пов'язаний з науковим доробком В. Агесвої, котра ґрунтовно описує ознаки інтелектуального письма у прозі митця. Інтелектуалізм як константу поезики В.Петрова-